

Jarosław Sempryk*

OBLICZA BIEDY, WYKLUCZENIA I MILCZĄCEJ CODZIENNOŚCI

THE FACES OF POVERTY, EXCLUSION, AND SILENT EVERYDAY LIFE

Abstract: The article is situated within the framework of critical sociological analysis, focusing on the experiences of individuals whose voices remain marginalized within dominant narratives of success and self-reliance. In line with P. Bourdieu's theory, poverty and social exclusion are understood as structural outcomes of unequal access to various forms of capital, rather than as personal failures. From Z. Bauman's perspective, exclusion signifies the creation of categories of "superfluous" people within the logic of late-modern consumer societies. At the same time, as U. Beck argues, marginalization results from the privatization of risks and social costs in the "risk society." Its persistence is reinforced by political decisions, dominant discourses, stereotypes, and culturally embedded prejudices. Equally important is social indifference, which J. Habermas interprets as a communication deficit in the public sphere. The aim of this study is to reconstruct and critically analyze the dynamics of exclusion in both Polish and global contexts. The analysis addresses institutional mechanisms of marginalization as well as survival strategies and forms of resistance developed by excluded individuals. Rather than proposing simplistic solutions, the text seeks to inspire reflection, foster sociological imagination (C. W. Mills), and cultivate ethical and political sensitivity toward inequality.

Keywords: marginalization, exclusion, poverty, deprivation / poverty (depending on context; inequalities).

W przeciwieństwie do popularnych, indywidualizujących interpretacji, ubóstwo oraz wykluczenie społeczne nie są przypadkowymi rezultatami życiowego niepowodzenia czy osobistego pecha. Należy je postrzegać jako konsekwencję złożonych, wielowymiarowych procesów systemowych, obejmujących strukturalne

* Jarosław Sempryk – doktor nauk ekonomicznych w zakresie zarządzania (Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu); absolwent Uniwersytetu Wrocławskiego (filozofia); tłumacz przysięgły języka angielskiego; e-mail: sempryk@pro.onet.pl.

nierówności, utrwalone uprzedzenia kulturowe, mechanizmy politycznej kontroli oraz społeczną obojętność, która często legitymizuje *status quo*.

Celem niniejszego artykułu jest krytyczna analiza wykluczenia społecznego zarówno w kontekście polskim, jak i globalnym. Podejmuje on próbę odpowiedzi na kluczowe pytania: Jakie systemowe i instytucjonalne mechanizmy przyczyniają się do reprodukcji wykluczenia? Jak przedstawiają się codzienne praktyki życia osób zepchniętych na społeczny margines? W jaki sposób inicjatywy – zarówno oddolne, obywatelskie, jak i te podejmowane w ramach polityk publicznych – mogą stanowić realne narzędzie zmiany społecznej? Niniejsze opracowanie nie aspiruje do formułowania jednoznacznych rozwiązań czy przypisywania winy określonym podmiotom społecznym lub politycznym. Jego celem jest raczej zaproszenie do pogłębionej refleksji i uruchomienia krytycznej wyobraźni społecznej, rozumianej jako zdolność do ujmowania problemów jednostkowych w kategoriach szerszych struktur społecznych i historycznych. W tym sensie tekst ten ma charakter interwencyjny: stanowi wezwanie do uważności, empatii i aktywnego zaangażowania – zarówno na poziomie jednostkowym, jak i zbiorowym, społecznym oraz politycznym.

1. ZROZUMIEĆ WYKLUCZENIE

Wykluczenie społeczne to zjawisko złożone, wielowymiarowe i dynamiczne, oznaczające sytuację, w której jednostka lub grupa społeczna zostaje pozbawiona pełnego uczestnictwa w życiu społecznym, politycznym, ekonomicznym i kulturalnym. Nie chodzi tu wyłącznie o brak dostępu do środków materialnych, lecz także o brak wpływu, głosu, reprezentacji czy poczucia przynależności¹. Zjawisko to często jest skutkiem zderzenia czynników indywidualnych (np. zdrowie, wykształcenie, pochodzenie) z systemowymi (np. polityka społeczna, nierówności strukturalne, dyskryminacja). Wykluczenie nie jest więc wyłącznie „efektem biedy”, ale raczej siecią powiązań, która skutecznie marginalizuje określone grupy społeczne².

Jak zauważa P. Bourdieu, wykluczenie nie oznacza tylko fizycznego oddalenia od centrum życia społecznego, ale też symboliczne usunięcie ze sfery uznania i wpływu. Osoby wykluczone nie tylko „nie mają” – one także „nie znaczą”³. Niektóre osoby zostają zepchnięte na margines społeczeństwa, ponieważ brakuje im

¹ H. Silver, *Social exclusion and social solidarity: Three paradigms*, „International Labour Review” 1994, nr 133 (5-6), s. 537-539; R. Levitas, *The Inclusive Society? Social Exclusion and New Labour*, Basingstoke 2005, s. 25-27, 189-193.

² R. Levitas, *The Inclusive Society?*, s. 34-38, 78-83; A.B. Atkinson, *Social Exclusion, Poverty and Unemployment* [w:] *Understanding Social Exclusion*, red. J. Hills, J. Le Grand, D. Piachaud, Oxford 1998, s. 1-16.

³ P. Bourdieu, *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądzienia*, przeł. P. Biłos, Warszawa 2005, s. 247.

niezbędnych umiejętności, możliwości edukacji lub są dyskryminowane. To sprawia, że tracą dostęp do pracy, dochodów, nauki oraz relacji i aktywności społecznych. Często są też pozbawione wpływu na decyzje, które dotyczą ich życia, co rodzi poczucie bezsilności. Taka sytuacja utrudnia im pełnienie ról społecznych oraz zdobywanie środków do życia w godny sposób. Ubóstwo oznacza brak wystarczających zasobów materialnych, które umożliwiałyby zaspokojenie podstawowych potrzeb.

Chociaż jest to pojęcie ekonomiczne, wykluczenie społeczne uwzględnia również inne czynniki – kulturowe, polityczne i społeczne. Ubóstwo może być przejściowe lub długotrwałe. Zgodnie z polską strategią integracji społecznej, wykluczenie to sytuacja, w której ktoś nie ma dostępu do instytucji publicznych i rynków, które powinny być dostępne dla wszystkich, zwłaszcza dla osób ubogich⁴.

Ubóstwo można rozumieć jako zjawisko wynikające z różnych czynników, które dzieli się na ubóstwo absolutne i ubóstwo względne. Pierwsze oznacza brak podstawowych środków do życia, co typowe jest dla krajów rozwijających się. Z kolei ubóstwo względne dotyczy sytuacji, w której ludzie odczuwają niedostatek w porównaniu do innych członków społeczeństwa – jest to efekt rosnących nierówności społeczno-ekonomicznych, typowy dla krajów rozwiniętych. Z ekonomicznego punktu widzenia ubóstwo oznacza brak wystarczających środków (dochody, oszczędności, zasoby materialne), by zaspokoić podstawowe potrzeby. Jednak bieda to także problem społeczny, polityczny i kulturowy – wiąże się z wykluczeniem i marginalizacją. Ubóstwo często prowadzi do bezdomności, ponieważ brak środków finansowych szybko może pozbawić dachu nad głową. Niskie kwalifikacje i słaba pozycja na rynku pracy sprzyjają wypadaniu z różnych obszarów życia społecznego, co dodatkowo pogłębia izolację i ogranicza aktywność osób ubogich. Wykluczenie, ubóstwo i marginalizacja tworzą sieć powiązanych ze sobą zjawisk, wzajemnie się napędzających⁵.

2. MARGINALIZACJA I JEJ FORMY

Marginalizacja to proces stopniowego spychania jednostek lub grup na obrzeża społeczeństwa. W przeciwieństwie do chwilowego wykluczenia, marginalizacja ma często charakter trwały lub wielopokoleniowy. Może przybierać różne formy:

- ekonomiczną – brak dostępu do rynku pracy, stabilnych dochodów, mieszkań;
- polityczną – brak reprezentacji, wpływu na decyzje, marginalizacja głosu;
- kulturową – deprecjonowanie tożsamości, języka, wartości danej grupy;
- cyfrową – brak dostępu do nowych technologii i umiejętności cyfrowych.

⁴ J.M. Nogowski, *Wykluczenie społeczne w kontekście ubóstwa i bezdomności*, „Civitas et Lex” 2015, nr 1(555), s. 57.

⁵ *Tamże*, s. 59-60.

Warto zwrócić uwagę, że marginalizacja rzadko jest jednowymiarowa – osoby narażone na wykluczenie często doświadczają go na wielu płaszczyznach jednocześnie⁶. Ubóstwo oraz wykluczenie społeczne stanowią fundamentalne kategorie stosowane do opisu zarówno deprywacji podstawowych potrzeb społecznych, jak i nieoptymalnej pozycji jednostek lub grup w strukturze społecznej. W literaturze przedmiotu terminy te bywają używane zamiennie lub traktowane jako kolejne etapy czy stopnie manifestacji tego samego zjawiska. Powszechne przekonanie zakłada, iż wykluczenie społeczne pojawia się na etapie głębokiego ubóstwa, będąc jego najbardziej radykalnym przejawem. W kontekście polityki społecznej następuje jednak usystematyzowanie definicji obu pojęć, które zyskują formalny charakter, wchodząc do systemu regulacji prawnych. Obecnie w ramach europejskiej polityki społecznej obserwujemy rosnące zastosowanie pojęcia wykluczenia społecznego. W związku z tym pojawia się pytanie, jakie konsekwencje niesie ze sobą zastąpienie kategorii ubóstwa kategorią wykluczenia społecznego oraz jakie są ich wzajemne podobieństwa i różnice⁷.

Do określonego sposobu rozumienia tego, czym jest ubóstwo, może prowadzić pojęcie wykluczenia społecznego. Wykluczenie społeczne może być traktowane jako opis indywidualnego upośledzenia (*disadvantage*) i wyraża się zarówno niskim poziomem dobrobytu (upośledzenie ekonomiczne), jak i niezdolnością do skutecznego uczestnictwa w życiu społecznym poprzez pracę, dostęp do uprawnień, do prawnych instrumentów zabezpieczenia roszczeń itd. Wykluczenie społeczne jest doświadczanym stanem zło-bycia (*ill-being*) i upośledzenia rozumianego jako uprzedmiotowienie i niezdolność. Obejmuje ono zarówno aspekt dobrobytu, jak i aspekt podmiotowości. Mówiąc o pierwszym, wykluczenie społeczne wyraża się niskim poziomem dobrobytu, użyteczności i szczęścia, w kategoriach zaś drugiego – w niezdolności do robienia pewnych rzeczy, zwłaszcza do znalezienia pracy i zarabiania na życie, jak również niezdolności do osiągnięcia minimalnego standardu życia. Z omawianych w tej pracy badań wynika, że wykluczenie społeczne jest czymś złym.

Wykluczenie społeczne jest wbudowane w funkcjonowanie kapitalistycznej demokracji w społeczeństwie przeludnionym i wielokulturowym. Dokonuje się w aspekcie gospodarczym, politycznym i kulturowym. I tak wykluczenia z rynku wymiany mają miejsce na podstawowych rynkach: pracy, kredytu i ubezpieczeń. Przyczyną wykluczeń jest to, że rynki te nie są walrasowskie i nie oczyszczają się

⁶ A. Giddens, *Socjologia*, tłum. M. Marody, Warszawa 2006, s. 354-357; A. Poprawa, *Marginalizacja i wykluczenie społeczne – różnice i podobieństwa*, „Studia Socjologiczne” 2014, nr 3 (215), s. 42-44; M. Castells, *The Rise of the Network Society*, Oxford 1996, s. 120-125 (dot. wykluczenia cyfrowego).

⁷ S. Golinowska, P. Broda-Wysocki, *Kategorie ubóstwa i wykluczenia społecznego. Przegląd ujęć* [w:] *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Badania, metody, wyniki*, red. S. Golinowska [i in.] Warszawa 2005, s. 17.

poprzez dostosowania cenowe. Zdolni ludzie są wykluczani do tych segmentów gospodarki, które są mniej zyskowne lub bardziej ryzykowne. Wymóg legitymacji rządu zmusza elity do dzielenia się władzą i uznania pewnych praw, ale ta tendencja jest osłabiana poprzez rozwój polityki populistycznej, która obejmuje pewne grupy i segmenty społeczne. Jest luka między formalną a rzeczywistą realizacją praw. Wynika to z dyskryminacji, niestabilności instytucji oraz braku prawnego zabezpieczenia. Przyczyny te są zakorzenione w nierówności społecznej. Wykluczenia kulturowe natomiast powstają wówczas, kiedy jednostki nie mogą uczestniczyć w sieciach społecznych które mają charakter zamkniętych klubów. Wykluczenie społeczne coraz bardziej zakorzenione jest w globalizacji gospodarki światowej. Nie można przypisywać go wyłącznie czynnikom wewnętrznym. Na to, co się dzieje wewnątrz danego kraju, mają wpływ także stosunki międzynarodowe⁸.

W badaniu Federacji Banków Żywności z 2023 r. ponad 77% badanych gospodarstw domowych stwierdziło, że ich sytuacja finansowa pogorszyła się w ostatnim roku. Ponad 53% ankietowanych przyznało, że ich dochody nie wystarczają na zaspokojenie podstawowych potrzeb. Z kolei około 45% respondentów uważa, że są w stanie zaspokoić podstawowe potrzeby, ale większe zakupy wymagają wcześniejszego planowania. Blisko 60% przyznało, że w ostatnim czasie musieli kupować żywność z pieniędzy pożyczonych. W reakcji na wysoką inflację ponad 90% ankietowanych zmieniło sposób zakupów. Wśród produktów, z których najczęściej rezygnowano były ryby i ich przetwory, mięso i wędlina, cukier i słodczyce oraz warzywa i owoce. Kolejne strategie radzenia sobie ze wzrostem cen odbiorców pomocy żywnościowej to korzystanie z promocji i przecen oraz wybór tańszych sklepów i produktów. Jeśli chodzi o odczuwanie głodu z przyczyn finansowych, 36% respondentów stwierdziło, że zdarzały im się takie sytuacje od czasu do czasu (56%), jednorazowo (26%) lub często (19%). Na pytanie, ile razy w tygodniu ankietowani mogli sobie pozwolić na zjedzenie trzech posiłków w ciągu dnia 32% stwierdziło, że może to zrobić najwyżej trzy dni w tygodniu, a 11%, że tylko raz w tygodniu lub rzadziej niż raz w tygodniu. We wnioskach raportu Federacji wyróżniono trzy grupy narażone na głód i niedożywienie w Polsce:

- kwalifikujący się do pomocy żywnościowej, do których nie dociera pomoc lub nieubiegający się o nią;
- otrzymujący pomoc żywnościową – mimo to doświadczający (okresowo) głodu i niedożywienia;

⁸ Ch. Gore, B. Figueiredo Jose, *Wykluczenie społeczne i polityka przeciwdziałania ubóstwu*, ILLS i UNDP, tłum. R. Szarfenberg, Warszawa 1997; por. United Nations Development Programme (UNDP), *Human Development Report 2020: The Next Frontier – Human Development and the Anthropocene*.

- biedni pracujący oraz osoby otrzymujące świadczenia (w wysokości nieznacznie przekraczającej progi dochodowe), których dochody nie wystarczają na regulowanie bieżących zobowiązań.

Z danych Eurostatu na całą populację wynika, że niezdolność do zapewnienia sobie posiłku mięsnego, rybnego lub wegetariańskiego odpowiednika co dwa dni wzrosła z 3,7 do 4,2% w 2022 r. i zmniejszyła się do 3,5% w 2023 r. Podkreślmy – jeśli prawie jedna piąta odbiorców pomocy żywnościowej czuje często głód z przyczyn finansowych, to można zapytać, czy odpowiednie wsparcie dochodowe nie zapobiegałoby konieczności korzystania z paczek żywnościowych?⁹

Badanie Federacji Banków Żywności z 2023 r. ujawnia znaczące pogorszenie się sytuacji materialnej polskich gospodarstw domowych, przy czym ponad 75% respondentów deklaruje spadek dochodów w ciągu ostatniego roku. Ponad połowa badanych zgłasza trudności w zaspokojeniu podstawowych potrzeb życiowych, co wskazuje na narastające problemy ubóstwa i zagrożenie dla bezpieczeństwa żywnościowego. Respondenci wskazują na konieczność planowania zakupów oraz korzystania z pożyczek na pokrycie wydatków żywnościowych, co świadczy o ograniczonej stabilności dochodów i elastyczności finansowej. Adaptacyjne zmiany w zachowaniach konsumenckich, takie jak rezygnacja z droższych produktów oraz korzystanie z promocji, odzwierciedlają wpływ rosnącej inflacji na siłę nabywczą. Analiza identyfikuje trzy główne grupy społeczne szczególnie narażone na niedożywienie:

- osoby kwalifikujące się, ale niekorzystające z pomocy żywnościowej;
- beneficjentów pomocy doświadczających nadal głodu;
- oraz osoby pracujące o niskich dochodach bądź otrzymujące minimalne świadczenia socjalne, których dochody nie pokrywają podstawowych potrzeb.

Wyniki wskazują na złożoność problemu oraz konieczność wieloaspektowego wsparcia. W kontekście raportu pojawia się ważna refleksja dotycząca skuteczności polityki socjalnej: czy odpowiednie wsparcie dochodowe mogłoby ograniczyć potrzebę korzystania z pomocy żywnościowej? Ta kwestia podkreśla znaczenie integracji polityki dochodowej z działaniami na rzecz bezpieczeństwa żywnościowego. Podsumowując, przedstawione dane wskazują na istotne wyzwania społeczne związane z ubóstwem i niedożywieniem w Polsce. Wymagają one dalszej, kompleksowej analizy oraz podejmowania skutecznych działań zarówno na poziomie systemowym, jak i lokalnym, aby zapewnić godne warunki życia wszystkim obywatelom.

⁹ R. Szarfenberg, *Poverty watch 2024*, s. 63. Raport powstał w ramach działań Europejskiej Sieci Przeciw Ubóstwu (European Anti-Poverty Network). Zrzesza ona krajowe sieci z państw europejskich oraz europejskie organizacje obywatelskie, które zajmują się sprawami społecznymi. Autorem raportu jest dr hab. Ryszard Szarfenberg.

Wykluczenie społeczne nie następuje z dnia na dzień. To proces, w którym kolejne bariery nakładają się na siebie, prowadząc do coraz większej izolacji. Mechanizmy wykluczenia mogą być zarówno jawne (np. ograniczenia prawne, dyskryminacja), jak i ukryte (np. brak sieci wsparcia, milczące normy społeczne). Proces ten można zobrazować jako spiralę społeczną – początkowy brak zasobów może prowadzić do pogorszenia sytuacji zdrowotnej, następnie do utraty pracy, potem do izolacji społecznej i braku wiary w zmianę. Nie bez znaczenia pozostaje również język wykluczenia – sposób, w jaki mówimy o biedzie, „patologii”, „niewydolnych rodzinach” czy „trudnych dzielnicach”, tworzy bariery mentalne i społeczne¹⁰.

Często wykluczenie społeczne kojarzy się wyłącznie z bezdomnością, skrajną biedą czy wyłączeniem z systemu opieki. Tymczasem – jak pokazują liczne badania (m.in. Eurostat, OECD) – wykluczenie może przybrać bardziej subtelne formy i dotknąć osoby, które pozornie funkcjonują „normalnie”¹¹. Przykładem mogą być tzw. pracujący ubodzy (ang. *working poor*) – osoby zatrudnione, ale nieosiągające dochodu wystarczającego do pokrycia podstawowych potrzeb. Inny przykład to seniorzy cyfrowo wykluczeni, którzy w świecie e-administracji i cyfrowych usług pozostają bezradni¹². Zjawisko to ma również wymiar psychologiczny – osoby wykluczone często internalizują poczucie niższości, rezygnując z prób zmiany. Wykluczenie rodzi samotność, a samotność – dalsze wykluczenie. Zrozumienie wykluczenia społecznego wymaga przyjęcia szerokiej perspektywy – ekonomicznej, socjologicznej, kulturowej i psychologicznej. To nie tylko problem osób dotkniętych ubóstwem, ale także konsekwencja systemowych mechanizmów i społecznych uprzedzeń. Dopóki nie uwzględnimy wielowymiarowości tego zjawiska – zarówno w teorii, jak i w praktyce polityki społecznej – walka z wykluczeniem będzie jedynie doraźnym działaniem, a nie realną zmianą¹³. Wykluczenie społeczne nie jest wyłącznie wynikiem indywidualnych niepowodzeń, złych wyborów czy „lenistwa”. Coraz więcej badań pokazuje, że to systemowe mechanizmy – często niewidoczne na pierwszy rzut oka – przyczyniają się do marginalizacji całych grup społecznych. Systemy edukacji, opieki społecznej, rynku pracy czy zdrowia mogą

¹⁰ P. Bourdieu, *La domination masculine*, Paris 1999, s. 45-50; E. Goffman, *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*, Englewood Cliffs 1963, s. 11-18; L. Wacquant, *Urban Outcasts: A Comparative Sociology of Advanced Marginality*, Cambridge 2008, s. 102-107.

¹¹ Eurostat, *People at risk of poverty or social exclusion*, Luxembourg 2020, s. 15-18; OECD, *Social Exclusion and Income Inequality*, Paris: 2018, s. 45-50; Z. Bauman, *Wasted Lives: Modernity and Its Outcasts*, Cambridge 2004, s. 22-27.

¹² G. Standing, *The Precariat: The New Dangerous Class*, London 2011, s. 65-70; E.J. Helsper, *A Corresponding Fields Model for the Links Between Social and Digital Exclusion*, „Communication Theory” 2012, nr 22 (4), s. 403-408.

¹³ A.B. Atkinson, *Social Exclusion*; G. Room, *Poverty and Social Exclusion: The New European Agenda for Social Policy* [w:] *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*, red. G. Room, Bristol 1995, s. 3-25.

zarówno wzmacniać szanse życiowe, jak i blokować dostęp do zasobów, uznania i bezpieczeństwa. Te systemy – zamiast niwelować nierówności – nierzadko je pogłębiają.

2.1. EDUKACJA – SYSTEM REPRODUKCJI NIERÓWNOŚCI?

Szkoła powszechnie postrzegana jest jako klucz do awansu społecznego. Jednak w praktyce system edukacyjny często reprodukuje istniejące nierówności, zamiast je zmniejszać. Kapitał kulturowy, o którym pisał Pierre Bourdieu, ma ogromne znaczenie: dzieci z domów o wysokim kapitale mają łatwiejszy dostęp do języka, wzorców i wsparcia, które system edukacyjny nagradza¹⁴. W Polsce i wielu innych krajach uczniowie z ubogich rodzin częściej trafiają do szkół zawodowych lub placówek o niższym prestiżu, co ogranicza ich przyszłe możliwości¹⁵.

Wiele osób, zwłaszcza z mniej uprzywilejowanych grup, postrzega zmiany związane z globalizacją jako coś narzuconego, a nie jako proces, w którym mogą uczestniczyć. Globalizacja sama w sobie nie jest ani dobra, ani zła – zależy od tego, jak ją ukształtujemy. Powinna jednak zawsze służyć człowiekowi, dobru wspólnemu i solidarności. Wielu autorów interesuje się tym zjawiskiem, ponieważ globalizacja staje się też procesem kulturowym. Rynek, jako dominujący mechanizm, narzuca swoje wartości i sposób myślenia, ograniczając przestrzeń dla wspólnego działania społecznego. Wielu ludzi odczuwa globalizację jako siłę niszczącą znane im zasady życia i fundamenty kultury. Postęp technologiczny i zmiany na rynku pracy są tak szybkie, że kultura nie nadąża z odpowiedzią. Brakuje odpowiednich zabezpieczeń społecznych, prawnych i kulturowych, które chroniłyby jednostki i wspólnoty. Globalizacja często burzy istniejące struktury społeczne, narzucając nowe modele pracy i życia. Podobnie rozwój biomedycyny wyprzedza możliwości prawnego i społecznego nadzoru – wyniki badań komercjalizuje się, zanim możliwa jest ich etyczna ocena. To pokazuje próbę zdobycia kontroli nad samą ludzką naturą, nawet przy użyciu genetyki. Złożoność zjawiska ubóstwa sprawia, że zajmują się nim zarówno nauki społeczne, jak i instytucje międzynarodowe. Jednak czysto techniczne podejście do tych problemów pozwala jedynie dostrzec objawy, a nie zrozumieć ich istotę. W Polsce coraz wyraźniej widać rosnące nierówności społeczne – jedni się bogacą, inni pozostają na marginesie¹⁶.

¹⁴ Por. P. Bourdieu, J.-C. Passeron, *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*, Warszawa 2006.

¹⁵ M. Nowak, *Ścieżki edukacyjne młodzieży z rodzin o niskim statusie społeczno-ekonomicznym*, „Kultura i Edukacja” 2019, nr 2 (122), s. 25-40.

¹⁶ J. Sempryk, *Wykluczenie społeczne a ubóstwo w społeczeństwie*, „Społeczeństwo” 2019, nr 4, s. 80.

2.2. NIESTABILNOŚĆ ZATRUDNIENIA JAKO CZYNNIK WYKLUCZENIA SPOŁECZNEGO

Kolejnym systemem, który generuje wykluczenie, jest rynek pracy. Choć zatrudnienie teoretycznie powinno chronić przed ubóstwem, w praktyce coraz więcej osób doświadcza tzw. prekariatu – niestabilnego zatrudnienia, niskich dochodów i braku zabezpieczeń¹⁷. Pracujący ubodzy to osoby, które mimo zatrudnienia nie są w stanie zaspokoić podstawowych potrzeb¹⁸. Dyskryminacja na rynku pracy (ze względu na wiek, płeć, pochodzenie, niepełnosprawność) dodatkowo pogłębia bariery wejścia¹⁹. Brak możliwości rozwoju zawodowego, szkoleń i awansu powoduje trwałą stagnację, zwłaszcza wśród osób z niższym wykształceniem²⁰. Rynek pracy nie tylko nie jest „neutralny” – on aktywnie wyklucza poprzez systemowe mechanizmy selekcji, braku ochrony i faworyzowania uprzywilejowanych grup²¹. Uzdolnione osoby często trafiają do mniej opłacalnych lub bardziej ryzykownych sektorów gospodarki, co prowadzi do ich wykluczenia. Choć elity polityczne, by zachować legitymację władzy, muszą dzielić się nią i uznawać prawa obywateli, to proces ten jest osłabiany przez populistyczną politykę, która faworyzuje tylko niektóre grupy społeczne. W efekcie istnieje rozdźwięk między zapisanymi prawami a ich rzeczywistym stosowaniem – spowodowany m.in. dyskryminacją, słabym systemem prawnym i niestabilnością instytucji. U podstaw tego leżą nierówności społeczne. Z kolei wykluczenie kulturowe pojawia się wtedy, gdy ludzie nie mają dostępu do zamkniętych sieci społecznych i środowisk elitarnych. Coraz częściej zjawisko wykluczenia społecznego wynika z procesów globalnych, a nie wyłącznie z problemów wewnętrznych danego kraju – wpływają na nie również relacje międzynarodowe. Jednak wbrew opiniom, jak np. tych przedstawianych przez Zygmunta Baumana w książce *Życie na przemiał*, nie dochodzi dziś do trwałego i nieodwracalnego wykluczania ludzi jako „zbędnych”. Dzisiejsi wykluczeni wciąż są potrzebni – ich marginalizacja ma charakter funkcjonalny. To, co obserwujemy, to raczej wynik niestabilności rynku pracy, zarówno w krajach rozwiniętych, jak i mniej rozwiniętych, która leży u podstaw obecnej fali wykluczenia społecznego²².

¹⁷ G. Standing, *Prekariat. Nowa niebezpieczna klasa*, przeł. Janusz Margański, Warszawa 2014.

¹⁸ Eurofound, *Working poor in Europe. Publications Office of the European Union*. Luxembourg 2017.

¹⁹ K. Śledziewska, R. Włoch, *Cyfrowa transformacja a nierówności społeczne*, Warszawa 2021.

²⁰ OECD, *Employment Outlook 2020: Worker Security and the COVID-19 Crisis*, Paris 2020.

²¹ R. Musta, *Rynek pracy jako przestrzeń wykluczenia społecznego – analiza wybranych mechanizmów*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2021, t. 17, nr 2, s. 42-59.

²² J. Sempryk, *Wykluczenie społeczne a ubóstwo w społeczeństwie*, s. 83.

2.3. ZDROWIE – NIEDOSTĘPNE DOBRO

System ochrony zdrowia to kolejna przestrzeń, w której nierówności klasowe, geograficzne i cyfrowe przyczyniają się do wykluczenia. Osoby ubogie częściej chorują, a jednocześnie mają ograniczony dostęp do opieki zdrowotnej – z powodu kosztów, odległości, czasu oczekiwania czy braku informacji. Problemy psychiczne, które są powszechne wśród osób wykluczonych, często pozostają niezdiagnozowane i nieleczone z powodu barier finansowych i społecznych. System prywatny zyskuje przewagę, ale staje się dobrem luksusowym dla wybranych, podczas gdy publiczna opieka jest przeciążona i niewydolna. Zdrowie, które powinno być dobrem wspólnym, staje się kolejnym filtrem selekcji społecznej²³.

2.4. CYFROWE WYKLUCZENIE – NOWA GRANICA PODZIAŁÓW

Problem wykluczenia cyfrowego był szeroko opisywany zarówno w badaniach naukowych, jak i w raportach instytucji krajowych i międzynarodowych (np. OECD, NIK, GUS). Współczesny świat wymaga kompetencji cyfrowych – zarówno w pracy, jak i w życiu codziennym. Tymczasem wielu ludzi pozostaje cyfrowo wykluczonych²⁴. Systemy, które powinny chronić i wspierać, często okazują się mechanizmami pogłębiania nierówności. Nie chodzi tu wyłącznie o złe intencje czy błędne decyzje – często są to efekty uboczne systemowych struktur, które faworyzują jednych, a marginalizują innych. Aby walczyć z wykluczeniem, nie wystarczy wspierać jednostek – trzeba przebudować systemy, które wykluczają, w stronę inkluzyjnych, elastycznych i opartych na empatii rozwiązań²⁵.

W 2024 r. w Unii Europejskiej 93,3 mln osób (21%) było zagrożonych ubóstwem lub wykluczeniem. Kobiety i osoby bez pracy były szczególnie dotknięte tym zagrożeniem (bezrobotni – 66,6%). Około 8% ludności świata (633 mln osób) żyje poniżej międzynarodowej linii ubóstwa (1,9 USD/dzień). Najwięcej osób w tej sytuacji mieszka w Afryce subsaharyjskiej²⁶. Bieda i wykluczenie to nie tylko problemy ekonomiczne. To przede wszystkim kwestie godności, przynależności i słyszalności.

²³ M. Szymańska, *Nierówności społeczne w dostępie do ochrony zdrowia – ujęcie interdyscyplinarne*, „Zdrowie Publiczne i Zarządzanie” 2015, nr 13 (1), s. 7-15; por. D. Cianciara, *Przyczyny nierówności w zdrowiu*, „Hygieia Public Health” 2015, nr 50 (3), s. 435-440; *Polityka zdrowotna wobec dostępności opieki zdrowotnej, wykluczenia oraz nierówności w zdrowiu*, red. S. Golinowska, Warszawa 2007, s. 45-60; *Health at a Glance 2023: OECD Indicators*, OECD Publishing, Paris 2023.

²⁴ M. Zając, *Wykluczenie cyfrowe w Polsce – diagnoza i kierunki przeciwdziałania*, „Studia BAS” 2019, nr 4 (60), s. 103-123.

²⁵ E. Helsper, *The Digital Disconnect: The Social Causes and Consequences of Digital Inequalities*, London 2021, s. 45.

²⁶ Za: <raportsdg.stat.gov.pl> [dostęp: 14.08.2025].

Każdy człowiek ma prawo do bycia widzianym, doświadczania opieki, bycia częścią wspólnoty – niezależnie od statusu majątkowego, historii życiowej czy umiejętności poruszania się w systemie.

ZAKOŃCZENIE

Wykluczenie społeczne nie jest zjawiskiem samoczynnie zanikającym – jego reprodukcja lub przerwanie zależą od decyzji społecznych, politycznych i jednostkowych. Egzystencja na marginesie społeczeństwa to nie tylko status ekonomiczny czy administracyjna kategoria, ale przede wszystkim codzienność ludzi funkcjonujących poza głównym nurtem życia społecznego, symbolicznie i strukturalnie wykluczonych z pełnoprawnego uczestnictwa w sferze publicznej. Ich rzeczywistość naznaczona jest niewidzialnymi, lecz dotkliwie realnymi barierami, systematycznym doświadczaniem upokorzeń, a zarazem – często niedostrzeganą – siłą, odpornością i godnością. Aby podejmować działania na rzecz inkluzji i sprawiedliwości społecznej, konieczne jest wcześniejsze uznanie i zrozumienie złożoności świata społecznego wykluczenia. Wymaga to świadomego odejścia od stereotypizacji, moralizatorskich ocen i redukcjonistycznych interpretacji. Tylko poprzez uważne spojrzenie – wolne od ideologicznych filtrów i uprzedzeń – możliwe jest skonstruowanie wiedzy, która stanie się podstawą realnej zmiany społecznej.

BIBLIOGRAFIA

- Atkinson A.B., *Social Exclusion, Poverty and Unemployment* [w:] *Understanding Social Exclusion*, red. J. Hills, J. Le Grand, D. Piachaud, Oxford: Oxford University Press 1998.
- Bauman Z., *Wasted Lives: Modernity and Its Outcasts*. Cambridge: Polity Press 2004.
- Bourdieu P., Passeron J.C., *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*, Warszawa: PWN, 2006.
- Bourdieu P., *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądzienia*, przeł. P. Biłos, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2005.
- Bourdieu, P., *La domination masculine*. Paris: Éditions du Seuil 1999.
- Charles G., Figueiredo Jose B., *Wykluczenie społeczne i polityka przeciwdziałania ubóstwu*, ILLS i UNDP, tłum. Ryszard Szarfenberg, Warszawa: Instytut Polityki Społecznej UW 1997.
- Cianciara D., *Przyczyny nierówności w zdrowiu*, „Hygieia Public Health” 2015, nr 50 (3).
- Employment Outlook 2020: Worker Security and the COVID-19 Crisis*, OECD Publishing, Paris 2020.
- Eurofound, *Working poor in Europe*, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2017.
- Eurostat, *People at risk of poverty or social exclusion*. Luxembourg: Publications Office of the European Union 2020.

- Giddens A., *Socjologia*, tłum. M. Marody, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2006.
- Goffman E., *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*, Englewood Cliffs: Prentice-Hall 1963.
- Golinowska S., Broda-Wysocki P., *Kategorie ubóstwa i wykluczenia społecznego. Przegląd ujęć* [w:] *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Badania, metody, wyniki*, red. S. Golinowska [i in.], Warszawa 2005.
- Health at a Glance 2023: OECD Indicators*, OECD Publishing, Paris 2023.
- Helsper E.J., *A Corresponding Fields Model for the Links Between Social and Digital Exclusion*, „Communication Theory” 2012, nr 22 (4).
- Helsper E.J., *The Digital Disconnect: The Social Causes and Consequences of Digital Inequalities*, SAGE Publications, London 2021.
- Levitas R., *The Inclusive Society? Social Exclusion and New Labour*. Basingstoke: Palgrave Macmillan 2005.
- Musta R., *Rynek pracy jako przestrzeń wykluczenia społecznego – analiza wybranych mechanizmów*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2021, t. 17, nr 2.
- Nogowski J.M., *Wykluczenie społeczne w kontekście ubóstwa i bezdomności*, „Civitas et Lex” 2015, nr 1 (555).
- Nowak M., *Ścieżki edukacyjne młodzieży z rodzin o niskim statusie społeczno-ekonomicznym*, „Kultura i Edukacja” 2019, nr 2 (122).
- Polityka zdrowotna wobec dostępności opieki zdrowotnej, wykluczenia oraz nierówności w zdrowiu*, red. S. Golinowska, Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych 2007.
- Poprawa A., *Marginalizacja i wykluczenie społeczne – różnice i podobieństwa*, „Studia Socjologiczne” 2014, nr 3 (215).
- Room G., *Poverty and Social Exclusion: The New European Agenda for Social Policy* [w:] *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*, red. G. Room, Bristol: Policy Press 1995.
- Sempryk J., *Wykluczenie społeczne a ubóstwo w społeczeństwie*, „Społeczeństwo” 2019, nr 4.
- Silver H., *Social exclusion and social solidarity: Three paradigms*, „International Labour Review” 1994, nr 133 (5-6).
- Śledzińska K., Włoch R., *Cyfrowa transformacja a nierówności społeczne*, Warszawa: DE-Lab UW 2021.
- Social Exclusion and Income Inequality*, Paris: OECD Publishing 2018.
- Standing G., *Prekariat. Nowa niebezpieczna klasa*, przeł. Janusz Margański, Warszawa: PWN 2014.
- Standing G., *The Precariat: The New Dangerous Class*, London: Bloomsbury Academic 2011.
- Szarfenberg R. *Poverty watch 2024*.
- Szymańska M., *Nierówności społeczne w dostępie do ochrony zdrowia – ujęcie interdyscyplinarne*, „Zdrowie Publiczne i Zarządzanie” 2015, nr 13 (1).
- Wacquant L., *Urban Outcasts: A Comparative Sociology of Advanced Marginality*. Cambridge: Polity Press 2008.
- Zajac M., *Wykluczenie cyfrowe w Polsce – diagnoza i kierunki przeciwdziałania*, „Studia BAS” 2019, nr 4 (60).

Streszczenie: Artykuł wpisuje się w nurt socjologicznej analizy krytycznej, koncentrując się na doświadczeniach osób, których głosy pozostają na marginesie dominujących narracji sukcesu i samowystarczalności. W duchu teorii P. Bourdieu ubóstwo i wykluczenie traktowane są jako strukturalne efekty nierównego dostępu do kapitałów, a nie jako rezultat indywidualnych porażek. Z perspektywy Z. Baumana wykluczenie oznacza tworzenie kategorii „zbędnych” w logice późnonowoczesnego społeczeństwa konsumpcyjnego. Równocześnie, jak wskazuje U. Beck, procesy marginalizacji są konsekwencją prywatyzacji ryzyk i kosztów społecznych w „społeczeństwie ryzyka”. Na ich utrwalanie wpływają decyzje polityczne, dominujące dyskursy, stereotypy i kulturowo zakorzenione uprzedzenia. Ważną rolę odgrywa też społeczna obojętność, którą J. Habermas interpretuje jako deficyt komunikacji w sferze publicznej. Celem opracowania jest rekonstrukcja i krytyczna analiza dynamiki wykluczenia w wymiarze polskim i globalnym. Badaniu poddane zostaną zarówno instytucjonalne mechanizmy marginalizacji, jak i strategie przetrwania oraz formy oporu osób wykluczonych. Tekst nie proponuje prostych rozwiązań, lecz ma inspirować do refleksji, rozwijać wyobraźnię socjologiczną (C.W. Mills) i budować wrażliwość etyczno-polityczną wobec problemu nierówności.

Słowa kluczowe: marginalizacja, wykluczenie, bieda, ubóstwo, nierówności.